

Слово до читачів

Перемога великого князя литовського Ольгерда над західними улусами золотої орди князями 1362 р. на р. Синюха, поблизу замку Сині Води (тепер смт. Торговиця на Кіровоградщині), на жаль, мало відбилася у джерелах, як і чимало інших цікавих подій XIV ст. На пам'ять про неї залишилося з десяток зовсім коротеньких згадок у руських та литовських літописах, а ще кілька довших розповідей з компілятивних історій Марціна Кромера, Алесандро Гваньїні, Мацея Стрийковського. Зате Ян Длугош (1415–1480), видатний польський історик середньовіччя і один з головних інформаторів про події “темних віків” на Україні, цілком проігнорував її.

У модерний час інтерес до Синьоводської битви повернувся в зв'язку з появою “Історії Литви” А. Шльоцера 1785 р. Упродовж XIX – та початку XX ст. фахівці з історії Литви, Польщі, України, Золотої Орди та Кримського ханату часто зверталися до розслідування обставин цієї битви і давали їй оцінку в рамках повстаючих національних історичних наративів. Завдяки їхнім зусиллям проблема битви біля Синіх Вод 1362 р. стала сприйматися як більш ширша синьоводська проблема, що розумілася як комплекс питань, пов'язаних безпосередньо як з самою битвою, так і тим історичним тлом, на якому вона сталася.

Проте бідність і фрагментарність джерел, а також суперництво різних національних шкіл в їх інтерпретації, завадили задовільному науковому розв'язанню багатьох питань, починаючи від датування окремих політичних подій і закінчуючи їхніми наслідками. Через ці причини в історичній науці виникли й усталилися нерідко суперечливі, а то й деформовані уявлення про місце і значення самої битви біля Синіх Вод. На жаль, проясненню багатьох аспектів з цієї проблематики не сприяла та обставина, що науковий інтерес до неї тривалий час стримувався надто ревним ставленням до литовської експансії з боку радянської історіографії, яка, по суті, монополізувала трактування історії Східної Європи. Як виняток слід розглядати появу спеціальних студій, а саме розвідки Стефана Кучинського і монографічного дослідження Ромаса Батури, висновки яких підбили певний етап у вивченні синьоводської проблематики¹.

Накопчені на сьогодні знання про Синьоводську битву та безпосередньо пов'язаний з нею перебіг політичних подій виділяють її з низки невиразних локальних подій “темних віків” східноєвропейської історії,

якою ця битва досі уявлялася. Потреба глибшого вивчення синьоводської проблематики, без сумніву, обумовлюється її значенням. Останнє ж полягає передусім в тому, що політичні події у південноукраїнських степах 1362 р., однією з яких стала битва біля Синіх Вод, відбулися на зламі двох важливих історичних епох, співпавши у часі із системною кризою Золотоординської держави, що поклала край її політичній гегемонії у Східній Європі і започаткувала собою період змагання за золотоординську спадщину. Отже, ці події – передусім, крах системи панування степової імперії Джучидів у Дніпровсько-Донському межиріччі, утворення в Криму і надчорноморських степах фактично незалежної від джучидського Сараю й політично протиставленої йому Орди темника Мамаю, завоювання Великим князівством Литовським золотоординського Дніпровського правобережжя внаслідок перемоги над ординцями у битві біля Синіх Вод і походу Ольгердового війська до гирла Дніпра і Південного Бугу, нарешті, правове оформлення територіальних набутків Ольгерда на півдні спеціальним ярликом – все це були прояви і перші реальні результати певних геополітичних зрушень у східноєвропейському регіоні на середину XIV ст. Вони стали однією з важливих складових того процесу змін, що згодом, в період змагань за золотоординську спадщину, мав своїм наслідком створення підвалин модерної Східної Європи, формування її політичних і, зрештою, національних кордонів. Отже, поглиблене вивчення обставин та наслідків Синьоводської битви, усього комплексу пов'язаних з нею проблем, що посідають таке значуще місце в середньовічній історії України й всієї Центрально-Східної Європи і тривалий час незаслужено вважалися дослідниками маргінальними, нині є однією з основних задач української медієвістики.

Останнім часом стало модним справляти ювілеї та увічнювати цей акт виданням спеціальної книжки. Отак початок третього тисячоліття відзначили письменники Одещини, нафтовики Берислава, Львівські автобусозбиральники, Чорнобильські атомники, землеміри з Львівщини, інші заслужені трудові колективи, установи та організації. При цьому деякі ювілейні видання засвідчили бажання побачити певні регіони у загальноукраїнській або ж таки тисячолітній перспективі, серед яких було чути й голоси Черкащини та Кіровоградщини². У претензіях провінції на своє місце у світовій історії проглядає цілком здорове прагнення певної частини українського громадянського суспільства позбутися колоніального або ж провінційного комплексу меншовартості. А от той факт, що це прагнення знайти себе в історії затуляє події справді епохального значення, слід віднести передусім на рахунок сучасних вад укра-

їнської історіографії, яка й досі дуже невиразно і непривабливо бачить Україну у широкій історичній перспективі.

Історичні битви належать як раз до тих традиційно важливих тем, що неодмінно викликають інтерес широких кіл історично свідомої публіки. Власне, саме тому битви часто й стають певними віхами чи символами. Справді, битва ефектно символізує конфлікт між старим і новим, контрастно позначає грань нової епохи. Та й образ смерті, що невіддільний від воєнної тематики, несе в собі потужний емоційний заряд трагедії, який сприймається суспільством. І не має значення, чи йдеться про велику битву чи малу, перемогу, чи поразку³.

Проте загострений суспільний інтерес до історичних тем створює й додаткові труднощі. Зокрема, знамениті битви можуть викликати спокусу їх міфологізації. Справа в тому, що вважаючи людське життя вищою цінністю, що є неспіврозмірною з будь-якими здобутками, суспільство мусить вибачитися та виправдовуватися за пролиту кров. Тому битви часто осмислюються в образі такого собі жертovníка, зведеного в ім'я якоїсь вищої мети. А сформулювати таку мету здатні хіба що релігія й історія. Та якщо перша компенсує втрати обіцанням абсолютних духовних цінностей – спасінням душ, вічним життям і тому подібним, то друга виправдовує їх прогресивним поступом з огляду на широку історичну перспективу. Ось в цьому і полягає небезпека звернення до воєнних подій в історії, адже чим історична перспектива ширша, тим певніше виправдання. Тому наративи про битви, особливо створенні через тривалий час після того як вони сталися, часто є настільки компліятивними й тенденційними, що не проливають світло правди, а, навпаки, стають перешкодою на шляху пізнання історичної істини. Саме з цієї причини історичні битви, як правило, надто переоцінюються⁴. Більше того, висока переконливість аргументу пролитої крові спокушає на містифікації, себто вигадування невідомих подій або приписування їм абсолютно вигаданих наслідків⁵.

Для ефективного дослідження таких тем вкрай важливе розширення професійного дискурсу, адже тільки у змаганні якомога більшої кількості різних точок зору перевіряються докази для нових інтерпретацій та гіпотез, руйнуються стереотипи та нейтралізуються містифікації. Для Синьоводської битви це не така проста задача, враховуючи порівняно незначну кількість на Україні фахівців з історії середньовіччя, зокрема XIV ст. Лише в останнє десятиліття можна було спостерігати поворот українських істориків до політичних подій у східноєвропейському регіоні, безпосередньо дотичних до битви біля Синіх Вод. Оскільки сучас-

ний науковий інтерес до синьоводської проблематики відновлювався після тривалої перерви у кілька десятиліть, занедбання й нехтування із закладених ще В. Антоновичем, М. Дашкевичем, Н. Молчановським і М. Грушевським традицій її дослідження, то цілком слушно цей процес розпочався з перегляду всього комплексу пов'язаних з цією темою джерелознавчих та історіографічних проблем. А вже ця робота стимулювала розробку нових методологічних підходів, гіпотез та оцінок⁶. Водночас розпочалися пошук і збирання нових або до цього часу не використовуваних джерел. Так, на місці подій з 1997 р. Кіровоградський регіональний науковий центр дослідження історії Центральної України, створений при Інституті історії України Національної Академії наук України ініціював й організував археологічні пошуки на території селища Торговиця, виявлення та аналіз залишків пам'яток матеріальної культури, збирання місцевого фольклорного матеріалу, вивчення топонімії. Спершу метою цих пошуків було більш точне визначення місця Синьоводської битви й підтвердження її дати, щоб в такий спосіб покласти край існуючим у навколонауковій літературі різним припущенням щодо цих питань. Невдовзі однак, коли стало ясно, що Сині Води – це один з “українних” замків Великого князівства Литовського на степовому прикордонні XV ст., який раніше був неординарним золотоординським міським центром, а нині є важливою історичною пам'яткою, археологічні розкопки стали регулярними.

Синьоводській битві 1362 р. було присвячено дві наукові конференції (м. Кіровоград, 1997 і 1998 рр.), матеріали яких складають основу цієї збірки. Таким чином, за кілька останніх років істотно збільшилася джерельна база, збагатилася синьоводська проблематика, збільшилася кількість професійних дослідників, не лише істориків, а й представників інших галузей гуманітарних наук, які звернулися до теми битви біля Синіх Вод.

Дана збірка тематично споріднених статей має на меті ознайомити науковців та широкі кола читачів з новими дослідницькими підходами й методами, ужитими щодо синьоводської проблеми та її джерельної бази, з новими отриманими гіпотезами, оцінками і висновками. До неї увійшли статті та повідомлення, опубліковані нещодавно у малотиражному виданні “Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.” (Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2003. – 139 с.). В новому виданні вони друкуються з виправленнями і доповненнями. Крім того, збірка поповнилася новою статтею. Прагнучи розширити коло дослідників й обізнаних з інформа-

ційними підставами досліджуваної проблеми, упорядники навели у додатках витяги з джерел, які для широкого загалу часто є недоступними, а також бібліографічний покажчик джерельних публікацій та досліджень, що стосуються Синьоводської битви.

14 березня 2005 р.

Примітки:

- ¹ Kuczyński S. M. *Syne Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.)* // *Tenże. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.* – Warszawa: PWN, 1965. – S. 135-179; Batūra R. *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenių* [Литва у боротьбі народів проти Золотої Орди: (Від нашестя полків Батия до битви на Синіх Водах)]. Vilnius: Mintis, 1975. – 383 с., різним аспектам події присвячений розділ III “Утворення Великого князівства Литовського і його боротьба проти Золотої Орди”, с. 173-310.
- ² Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров’ї: Минуле і сучасність”. Матеріали міжнародної конференції. Черкаси, 1999. 41 с.; Черкашина в новітній історії української нації та держави: Збірник наукових праць / ред. О.М. Майборода та В. В. Масненко. – Київ: Стилос, 1999. – 195 с.; Кіровоградщина на зламі тисячоліть: Стан, проблеми, перспективи (Всеукраїнська науково-практична конференція). Кіровоград, 1999. 255 с.
- ³ Для Східної Європи саме трагічні поразки найчастіше стають популярними історичними символами: наприклад на Україні похід Ігоря Святославовича на половців 1185 р., Берестечко, Крути.
- ⁴ Ж. Дюбі подав перший приклад деміфологізації “історичних” битв на прикладі Бувінської битви 1214 р., яку французька історіографія перетворила на символ народження єдиної Франції, а зрештою і французької нації (G. Duby. *Le Dimanche de Bouvines, 12 juillet 1214.* – Paris: Gallimard, 1973. – 302 р.). За символ фламандської нації служила так звана битва “золотих шпор” біля Куртре 11 липня 1302 р. Знаменита Лепантська морська битва 7 жовтня 1571 р. вважається за провісника воєнного занепаду Османської імперії (див. наприклад: А. Кримський. *Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності.* - Київ-Львів: Олір, 1996. – с. 210), хоч уже наступного року османці відбудували свій флот і завоювали о. Кіпр. Порівн. оцінку перемоги Карла Мартела над арабами біля Пуатьє 732 р. в європейській історіографії як битви, що зупинила наступ ісламу на Європу, та згадки про неї в арабських джерелах як жертвовника (“балат аш-шугада” – шлях мучеників): Lewis B. *The Muslim Discovery of Europe.* N.Y. – London: W. W. Norton & Co, 1982. – P. 18-19.

- ⁵ Битви взагалі дуже часто обростають містифікаціями. Попри масштабні і тривалі археологічні пошуки на Куликовому полі, битва, що пов'язується з цим місцем, надалі претендує радше на роль літературної містифікації, ніж поворотного пункту російської історії. Те саме стосується й так званого “стояння на Угрі” 1480 р., що нібито поклато край “татарському ярму”. Популярну у середньовічній Європі байку про християнське царство попа Івана, що існувало десь посередині Азії і наганяло страху на мусульман, вигадав у XIII ст. Альберік де Труа-Фонтен на підставі вістей про перемогу каракитаїв над сельджуцьким султаном Санджаром на Катванському полі біля Самарканда 1141 р. – Прицак О. Татар: Історія одного імені// *Mapra Mundi*: 36. наук. Праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.- Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996.- С. 58.
- ⁶ Див.: Ф. М. Шабульдо. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // *Український історичний журнал*. – 1996. - № 2. – С. 7-10; *його ж.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998 та інші. Остання праця спричинилася до дискусії автора з О. Русиною. – Див.: Русина О. Синьоводська “Задонщина”: Історична першість чи історіографічний гібрид? // *Український гуманітарний огляд*. – № 1. – С. 178-189 та відповідь Ф. Шабульдо – Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної) // *Український гуманітарний огляд*. – № 2. – С. 198-217.